

БОЯРОВ В. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального
процесу та криміналістики
(Академія адвокатури України)

УДК 343.98

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТАКТИКИ ДОПИТУ СВІДКІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ЕКСТРЕМІСТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто особливості організації і тактики допиту свідків у кримінальних провадженнях про кримінально-карані прояви екстремістської діяльності, наведено їх типові класифікаційні групи, обґрунтовано необхідність проведення тактичної операції «захист свідка», визначено деякі особливості її проведення.

Ключові слова: екстремізм, досудове розслідування, свідок, тактика допиту.

В статье рассмотрены особенности организации и тактики допроса свидетелей в уголовных производствах об уголовно-наказуемых проявлениях экстремистской деятельности, приведены их типичные классификационные группы, обоснована необходимость проведения тактической операции «защита свидетеля», определены некоторые особенности ее проведения.

Ключевые слова: экстремизм, досудебное расследование, свидетель, тактика допроса.

In the article an author examines some features of organization and tactics of interrogation of witnesses in criminal productions about the criminally-punishable displays of extremist activity, their typical classification groups are given, the necessity of carrying out a tactical operation “witness protection” is substantiated, certain features of its conduct are determined.

Key words: extremism, pre-trial investigation, witness, tactics of interrogation.

Вступ. Останніми роками у багатьох країнах світу наявне значне зростання екстремістських проявів: від таких розповсюджених форм кримінального екстремізму, які мають вигляд збудження національної, расової, релігійної, соціальної ворожнечі та приниження людської гідності, до такого крайнього його прояву, як тероризм.

Ефективність боротьби з екстремізмом багато в чому залежить від наявності окремих криміналістичних методик розслідування певних форм екстремізму, у яких важливе місце займає діяльність слідчого, спрямована на своєчасне встановлення свідків, організацію їх допиту, обрання певної тактики допиту та забезпечення дачі показань у судовому засіданні під час судового розгляду. При цьому треба виходити з того, що показання свідка є не тільки одним із найбільш розповсюджених доказів, але й одним із найбільш нестабільних.

Теоретико-методологічним і практичним проблемам досудового розслідування у кримінальних провадженнях, зокрема тактиці допиту, значну увагу приділено в роботах науковців-криміналістів та процесуалістів: Л.Є. Ароцкера, О.Я. Баєва, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, А.І. Вінберга, В.І. Громова, А.В. Дулова, Л.М. Карнесвої, І. Кертеца, О.Н. Колесниченка, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.А. Колесника, О.Р. Ратінова, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова, І.М. Якимова та ін.

Окремі аспекти розслідування кримінальних проваджень про кримінально-карані прояви екстремізму, зокрема питання тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, розглядали у своїх роботах вітчизняні науковці-криміналісти: І.М. Білоус, М.О. Ларкін, П.В. Шалдирван, а також криміналісти і процесуалісти з інших країн: Є.В. Альохін, Т.А. Аристархова, У.Н. Ахмедов, А.М. Багмет, В.О. Давидов, Д.М. Єрьомін, В.С. Капиця, О.Н. Коршунова, О.В. Михеєв, І.В. Погодін, Д.Г. Скоріков, С.М. Степанов, Г.В. Сергеева, О.С. Шаталов та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд деяких особливостей організації і тактики допиту свідків у процесі досудового розслідування кримінальних проваджень про екстремістські дії.

Результати дослідження. Допит свідка є обов'язковою і найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією під час розслідування злочинів. Основною метою допиту є одержання нової, раніше не відомої слідству інформації щодо предмета доказування, а також підтвердження або спростування інформації, яку отримано слідством, але яка ще не перевірена, і тому не може вважатися достовірною [1, с. 9].

У кримінальних провадженнях про екстремістську діяльність можна виокремити такі типові групи свідків: 1) свідки, які є очевидцями події, що є предметом розслідування, зокрема свідки, які є й очевидцями діяльності екстремістського формування (угруповання) та мають інформацію про його членів; 2) свідки, які опосередковано поінформовані (наприклад, через інших осіб) про подію, яка є предметом розслідування, або про діяльність екстремістського угруповання, або про потерпілих; 3) свідки, які поінформовані про обставини затримання учасників подій або про готування до скоєння злочину; 4) свідки, які раніше входили до складу екстремістської організації (угруповання), але надалі добровільно залишили її склад (наприклад, не погоджуючись з ідеологією, яка поєднує членів організації) [2, с. 157–158].

Основним завданням слідчого стосовно очевидців є отримання такої інформації про скоєний злочин: хто (кількість, прикмети), коли, які саме злочинні дії та за якою мотивацією; яку зброю при цьому застосовували, про дії жертв, про приховування слідів; про дії представників правоохоронних органів та ін.

Стосовно свідків, які опосередковано поінформовані про подію, основним завданням слідчого є отримання інформації про очевидців, про потерпілих (жертв), інформацію щодо екстремістського угруповання (про його склад, керівництво, місця дислокації, про відомі злочинні дії та ін.).

Украй важливим є отримання показань від осіб, які раніше входили до складу екстремістської організації. За даними дослідників, понад 80% членів екстремістських формувань – це друзі, добрі знайомі, і при цьому достатньо значна їх частина (до 20%) – це особи, які не беруть участі у злочинних діях, а входять до складу організації з інтересу та для спільного проведення дозвілля [3, с. 21]. Саме останні є найбільш поінформованими свідками. Таких свідків відшукують в оточенні підозрюваних.

Під час допиту згаданих свідків з'ясується: обставини створення такої специфічної групи (об'єднання), якою є екстремістське формування, та обставини, за яких свідок був залучений до діяльності групи; те, як свідок перейшов від аполітичної діяльності формування до прийняття певної екстремістської ідеології, інші його трансформації; джерела фінансування; структура і керівники (ідеологи), активні учасники (члени) угруповання, факти про вчинення конкретних акцій та ін.

Треба зазначити, що допит свідків-очевидців, який негайно проводиться після події (за «гарячими слідами»), практично не викликає якихось ускладнень і фактично є безконфліктним. Важливим є додатковий допит, пов'язаний, наприклад, з необхідністю пред'явлення для впізнання або проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжності у їхніх показаннях (ч. 9 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)) та ін. Під час такого допиту слідчий може отримати не тільки додаткову або уточнювальну інформацію про злочин, але й з'ясувати позицію свідка: чи не збирається він змінити свої показання, відмовитися від них, чи планує відмовитися з'явитися до суду для дачі свідчень. Мотивація таких дій свідків може бути результатом загальної

обстановки у країні, частина населення якої поділяє ідеологію певної екстремістської організації.

Зазначене є особливістю таких справ, коли частина ключових свідків, як і потерпілі, не бажають співпрацювати зі слідством. Так, за даними М.О. Ларкіна, у 62% випадків потерпілі, які зазнали нападів із мотивів расової, національної чи релігійної ненависті, не зверталися до правоохоронних органів, і тільки коли такі дані ставали відомими з бесід із родичами, педагогами, викладачами, завдяки інформації з медичних установ та ін., потерпілі йшли на контакт із правоохоронцями [4, с. 37].

Потерпілі та свідки, які викривають винних у скоєнні злочинів, що є проявом екстремістської діяльності, можуть стати жертвами самосуду, під яким розуміється самостійне протиправне та позасудове реагування громадян у формі відплати за порушення встановлених у суспільстві правових приписів, правових заборон, а також звичаїв і традицій [5, с. 120–123].

Кримінологи традиційно пов'язують існування такого соціально-правового феномена, як самосуд, з непрофесіоналізмом правоохоронних органів (насамперед досудового слідства та обвинувачення) та їх перевантаженням, що призводить до вкрай низької розкриваності злочинів, з корупцією в судах та правоохоронних органах, а також із відсутністю ефективної системи захисту інтересів потерпілих (правоохоронна система працює лише на засудження).

Але останніми роками самосуд все частіше пов'язують із розповсюдженням у країні націоналістичних настроїв, ксенофобії, сепаратизму і насильницького екстремізму, зі зростанням соціальної напруги в суспільстві та створенням «обличчя ворога», з яким пов'язують усі негаразди у країні. У результаті створюється така ситуація, коли «<...> сучасне суспільство втрачає здатність до конструктивного, ненасильницького вирішення суспільно-політичних загострень <...>» [6, с. 24].

Украй негативним фактором є й те, що слідчий уже позбавлений самостійності, як це було визначено у КПК України 1960 р. А тому досить часто прокурори і працівники поліції з високопосадовців або особи, які мають доступ до відповідної інформації (наприклад, народні депутати, які є членами колегій правоохоронних органів), для створення видимості благополуччя у розкритті тяжких резонансних злочинів повідомляють пресу про «успіхи» у розслідуванні, про наявність свідків, позицію підозрюваних та іншу інформацію, «витікання» якої вкрай негативно впливає на перебіг розслідування та створює загрозу життю свідків (за КПК України 1960 р. розголошення-нерозголошення даних слідства відповідно до вимог ст. 121 було прерогативою саме слідчого).

У таких негативних умовах для слідства важливо не тільки оперативно встановити свідків обвинувачення, але й знайти з ними контакт, результативність якого пов'язаний насамперед із гарантуванням безпеки свідків. Це дозволить обвинуваченню отримати всю необхідну для розслідування інформацію та діяти в умовах продуктивного контакту із ключовими свідками. Указана негативна обставина, якою є небажання потерпілих і свідків співпрацювати зі слідством, – це результат загальної негативної обстановки у країні. Зокрема, до тенденцій розвитку кримінального екстремізму, які є характерними для України, можна віднести, по-перше, формування в суспільстві переконань про допустимість використання насильства для вирішення різних конфліктів, по-друге, держава побоюється визнавати наявність у країні екстремістських організацій, поширення екстремістської ідеології, навіть коли це є очевидним. Важливим фактором також є те, що екстремістські організації переважно сформовані з молоді і характеризуються як здатні на помсту.

У чому полягає нестабільність показань свідків? Це пов'язано з тим, що в сучасних умовах, коли існує феномен посткримінального впливу, держава не може створити безпечні умови свідкам, які дають показання, що викривають винних. Таким чином, коли свідок дає саме такі свідчення, це ставить його, а також його близьких, у скрутне становище – під загрозою опиняється їхнє життя, здоров'я, майно (особливо, коли він викриває учасників екстремістських або організованих злочинних угруповань). Фактично дача показань суттєво погіршує становище свідка, оскільки відсутність гарантій із боку держави позбавляє його стимулу давати свідчення, виконуючи свій громадянський обов'язок.

Пленум Верховного Суду України в Постанові від 18 червня 1899 р. № 10 «Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві» обґрунтовано зазначає, що стан, який склався у країні щодо гарантування безпеки учасників кримінального процесу, є незадовільним і не гарантує об'єктивного та неупередженого розгляду справ, захисту прав і свобод громадян [7, с. 23]. За останні 18 років, на нашу думку, зазначений стан тільки погіршився.

При цьому понад 20 років у країні діє Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (далі – Закон) [8]. Зазначений акт передбачає систему заходів безпеки, які гарантують у процесі кримінального судочинства та поза ним захист учасників цього процесу та їхніх родичів від заборонених кримінальним законом форм посткримінального впливу, спрямованого зацікавленими особами на відмову від дачі свідчень або на дачу неправдивих показань (зокрема, з мотивів помсти).

Підставою для вжиття заходів гарантування безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів, є дані про наявність реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу та майну (ч. 1 ст. 20 Закону). У визначенні реальності загрози до уваги береться як характер скоєного злочину, так і характеристика особи обвинуваченого (підозрюваного), його оточення. Зокрема, під час перевірки підстав для гарантування безпеки і в разі вжиття заходів безпеки з'ясується характер погроз: вони спрямовані на перешкоджання встановленню істини у справі чи, можливо, мають інший характер (не виключено, що особа, до якої застосовуються заходи безпеки, умисно дає неправдиві свідчення або добровільно помиляється в оцінці деяких фактів тощо, а це, зокрема, викликає відповідну реакцію обвинувачених (підозрюваних), їхніх родичів і близьких).

Однією з тенденцій розвитку слідчої практики є створення комплексів тактичних прийомів або слідчих (розшукових) дій для вирішення завдань, які інакше вирішити важко або взагалі неможливо. Ця тенденція відображена у криміналістиці у вигляді концепції тактичних операцій. Тактична операція – це сукупність слідчих, оперативних, ревізійних та інших процесуальних дій, які розробляються і проводяться у процесі розслідування за єдиним планом під керівництвом слідчого (прокурора) для реалізації такого тактичного завдання, яке не може бути вирішене шляхом проведення у справі окремих слідчих (розшукових) дій [9, с. 44].

Серед багатьох тактичних операцій, які проводяться у кримінальних провадженнях, є дві тактичні операції, які є обов'язковими за всіма справами незалежно від того, до якого виду або категорії відноситься злочин, що розслідується, і в якій слідчій ситуації проводиться: «захист доказів» [10] та «перевірка показань особи, яка визнає себе винною у вчиненні злочину» [11, с. 237–250].

Тактичну операцію «захист свідка» (як і «захист потерпілого») можна розглядати як таку, що здійснюється у рамках першої з названих обов'язкових операцій («захист доказів»), і вона все частіше застосовується під час розслідування кримінальних справ про вчинення тяжких злочинів, зокрема групових кримінально-караних проявів екстремістської діяльності.

За традиційною схемою передбачаються такі етапи цієї операції: прийняття рішення про її проведення; моделювання тактичної операції; її підготовка; безпосереднє здійснення та процесуальне оформлення.

Прийняття рішення про проведення тактичної операції відбувається на підставі аналізу слідчої ситуації, що склалася у справі, коли є дані про реальну загрозу життю, здоров'ю, майну свідка, який викриває винних.

Переважно розглядаються дві основні слідчі ситуації: коли дані про свідка, який викриває винних, відомі підозрюваним, обвинуваченим (їх оточенню) або коли зазначені дані відомі лише слідчому (прокурору), а для інших ця особа залишається невідомою. У справах, за якими застосовуються заходи безпеки, це може бути аналіз даних: 1) щодо особи злочинця та його оточення (учасників організованого угруповання, зокрема екстремістського спрямування): чи здатні вони на вчинення відповідного тиску чи створення реальної загрози життю свідка або його родичів (матеріали справи, оперативна інформація); 2) щодо особи свідка, який викриває винного у вчиненні злочину, зокрема його належність до груп ризику (їдеться, наприклад,

про літніх осіб, неповнолітніх та ін.); 3) щодо обстановки вчинення злочину (вважається, що найбільш поширений тиск на свідків виникає, коли: свідок є підлеглим особи, проти якої дає свідчення; злочин вчинений організованим злочинним угрупованням, членами екстремістського формування; особливо небезпечний злочин вчинений групою осіб та ін.); 4) щодо наявності формальних ознак, необхідних для застосування заходів безпеки: реальна загроза життю, здоров'ю, майну учасників кримінального судочинства (або їхнім родичам) чи ризик виникнення такої загрози (їхня заява, наявність відповідного повідомлення державного органу або отримання таких даних безпосередньо слідчим).

Прийняття рішення про застосування заходів безпеки може передувати відповідна перевірка, оскільки надання свідку права давати свідчення, наприклад, анонімно, само собою завжди є ризикованим, і довіра до такої особи не повинна викликати сумнівів. Основний ризик при цьому зводиться до такого: свідок може обмовити підсудного; він може виявитися ненадійним через причини, пов'язані з його минулим (раніше мали місце розумові розлади, галюцинації, тяга до систематичної брехні та ін.); у нього могли бути у минулому невиявлені зв'язки або контакти з підозрюваним (обвинуваченим), які після їх виявлення могли бути враховані під час перевірки і пошуку джерела упередженого ставлення свідка до підозрюваного та ін. [12].

Аналіз наявної інформації приводить до прийняття попереднього рішення про обрання конкретного заходу безпеки відповідно до слідчої ситуації, яка склалася, та деяких інших факторів: чи відомо про такого свідка підозрюваному (обвинуваченому) або його оточенню; наявність фінансування заходу безпеки, який необхідно обрати, та ін.

Далі вирішується, який захід гарантування безпеки потрібно застосовувати і на який час, чи надає він можливість дати свідчення або брати участь у проведенні інших слідчих (розшукових) дій. Останнім кроком є безпосереднє здійснення (оформлення заяви, її перевірка, процесуальне оформлення застосування певного заходу гарантування безпеки).

Використання під час розслідування справ про тяжкі злочини запропонованих положень тактичної операції «захист свідка» допоможе усунути загрозу здоров'ю, життю, майну осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, та зберегти докази [13].

Визначення, передбачене у ч. 1 ст. 20 Закону як умова застосування заходів безпеки – «наявність реальної загрози <...> життю», – характеризується розмитістю формулювання («реальності») і містить загрозу вільного його тлумачення [14, с. 21]. Практика Європейського суду із прав людини серед інших базових умов, які повинні бути вивчені слідством перед прийняттям рішення про конфіденційність даних стосовно свідка, передбачає, що життя та свобода свідка піддається серйозному ризику (загрозі) [15, с. 440–454]. За рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи, серйозний ризик насамперед передбачає тиск на свідка. Причому під цим розуміють будь-яку пряму або непряму чи потенційну загрозу, що може завадити свідку давати показання [12].

Ця позиція, на нашу думку, є обґрунтованою і заслуговує на увагу. Дійсно, у разі застосування такого заходу безпеки, як конфіденційність про особу («анонімність»), особі змінюють анкетні дані фактично в умовах, коли про цю особу злочинцям не відомо, а отже, немає реальної загрози її життю. Але при цьому існує серйозний ризик тиску на свідка у разі розголошення даних про особу.

Вважаємо, що в частині 1 ст. 20 Закону треба внести відповідні зміни для приведення тексту статті у відповідність із вимогами, викладеними у зазначеній рекомендації.

Іншим питанням організації допиту свідків є питання про доведення необхідності допиту такої особи в порядку ст. 225 КПК України (тобто депонування показань як захід забезпечення розслідування та гарантування безпеки свідка).

На нашу думку, у таких ситуаціях («<...> існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого <...>») слідчий повинен доводити наявність даних про реальну загрозу життю такої особи або наявність обставин, які позбавляють таку особу давати свідчення під час судового розгляду, аналогічно до ситуацій доведення наявності реальної загрози життю як підстави для обрання заходів гарантування безпеки свідка (питання, пов'язані з депонуванням показань, як захід забезпечення розслідування та гарантування безпеки свідка потребує окремого дослідження).

Висновки. Ефективність розслідування кримінальних проваджень про кримінально-карні прояви групового екстремізму залежить від показань свідків, які можуть бути отримані в результаті надання свідкам із боку слідчого (прокурора) гарантій безпеки. Для цього проводиться тактична операція «захист свідка». Саме це, поряд із широким використанням на початковому етапі розслідування результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій та ініціюванням компромісних процедур (угоди про визнання винуватості), підвищує ефективність розслідування злочинів, вчинених членами екстремістських формувань, та викриття винних осіб.

Список використаних джерел:

1. Питерцев С.К. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде / С.К. Питерцев, А.А. Степанов. – СПб. : Питер, 2001. – 146 с.
2. Еремін Д.Н. Методика расследования преступлений, связанных с политическим экстремизмом: на материалах Северо-Кавказского региона : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Криминалистика; судебно-экспертная деятельность; оперативно-розыскная деятельность» / Д.Н. Еремін. – Калининград, 2015. – 231 с.
3. Алехин Е.В. Расследование организации экстремистских сообществ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Криминалистика, судебно-экспертная деятельность; оперативно-розыскная деятельность» / Е.В. Алехин. – Краснодар, 2015. – 30 с.
4. Ларкін М.О. Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі : дис. ... канд. юрид. наук / М.О. Ларкін. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2011. – 244 с.
5. Смирнов А.М. Самосуд: понятие и признаки. / А.М. Смирнов. // Библиотека криминалиста. – 2013. – № 3 – С. 120–123.
6. Абызов Р.М. О понятии и причинах экстремизма в российском обществе / Р.М. Абызов // Экстремизм: социальные, правовые и криминологические проблемы / под ред. А.И. Долговой. – М., 2010. – С. 24–36.
7. Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 червня 1999 р. № 10 // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 3. – С. 19–24.
8. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 11. – Ст. 51.
9. Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. / А.В. Дулов. – Минск : Высшая школа, 1979. – 178 с.
10. Трухачев В.В. Преступное воздействие на доказательственную информацию: Правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации / В.В. Трухачев ; научн. ред. О.Я. Баев. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2000. – 228 с.
11. Баев О.Я. Основы криминалистики : [курс лекций] / О.Я. Баев – М. : Экзамен, 2001. – 288 с.
12. Рекомендації № R(97)13 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам Ради Європи стосовно запобігання тиску на свідків та забезпечення прав захисту від 10 вересня 1997 р.
13. Бояров В.І. Загальні положення проведення на досудовому слідстві тактичної операції «захист свідка» / В.І. Бояров // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». – 2006. – № 1. – С. 207–210.
14. Антошина А. Закон о государственной защите свидетелей / А. Антошина // Российская юстиция. – 2004. – № 1. – С. 20–21.
15. Ван Мехелен и другие против Нидерландов : Судебное решение от 23 апреля 1994 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. – М., 2000. – Т. 2. – 2000. – С. 440–454.

